

İHYA

İhya Uluslararası İslam Araştırmaları Dergisi
International Journal of Islamic Studies

TİCARİ ÜRÜNLERDE MÜTEKAVVİM OLMA ŞARTININ FIKHİ AÇIDAN DEĞERLENDİRİLMESİ

AN EVALUATION OF THE COMMERCIAL PRODUCTS IN THE MANNER OF NATURE OF THE “MUTAQAQWAM” IN FIQH

Cemil LİV

Doç. Dr., Çankırı Karatekin Üniversitesi, İslami İlimler Fakültesi, Fıkıh Anabilim Dalı
Associate Professor, Çankırı Karatekin University, Faculty of Islamic Sciences, Basic Islamic
Sciences, Department of Islamic Jurisprudence
yzmliv@gmail.com orcid.org/0000-0003-2937-5917

Makale Bilgisi / Article Information

Makale Türü / Article Types: Araştırma Makalesi / Research Article

Geliş Tarihi / Received: 11 Şubat 2022 / 11 February 2022

Kabul Tarihi / Accepted: 21 Mayıs 2022 / 21 May 2022

Yayın Tarihi / Published: 14 Temmuz 2022 / 14 July 2022

Yayın Sezonu / Pub Date Season: Temmuz-Güz/ July – Autumn 2022

Cilt / Volume: 8, Sayı / Issue: 2, Sayfa / Pages: 602-619.

Cite as / Atıf: Liv, Cemil. “Ticari Ürünlerde Mütekavvim Olma Şartının Fıkıh Açısından Değerlendirilmesi [An Evaluation of the Commercial Products in the Manner of Nature of The “Mutaqawwam” in Fiqh]”. İhya Uluslararası İslam Araştırmaları Dergisi- İhya International of Islamic Studies 8/2 (Temmuz/July 2022), 602-619.

Plagiarism / İntihal: This article has been reviewed by at least two referees and scanned via a plagiarism software. / Bu makale, en az iki hakem tarafından incelendi ve intihal içermediği teyit edildi.

Etik Beyan / Ethical Statement: Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyulduğu ve yararlanılan tüm çalışmaların kaynakçada belirtildiği beyan olunur / It is declared that scientific and ethical principles have been followed while carrying out and writing this study and that all the sources used have been properly cited

<https://dergipark.org.tr/tr/pub/ihya>

Öz

İslâm hukuku prensip itibariyle özel mülkiyet anlayışını benimsemiş olmakla birlikte mülkiyet hakkının kullanımında sınırsız bir özgürlük alanı vermemiştir. Kurulacak bir satış akdinde taraflara, irade beyanı ve akde konu olacak mallarla ilgili hukuki kurallara uyma yükümlülüğü getirmiştir. Bu kurallar içerisinde en önemli olan alım satıma konu olacak ürünün hukukî (şer'an) yasaklanmış olmamasıdır. Naslarda şarap, meyve ve domuz ürünlerinin tüketilmesi ve ticari meta olarak kullanılması câiz görülmez. Şer'an tüketimi yasaklanan bu mallar ticari açıdan mütekavvim mal olarak kabul edilmemiştir. Bir ürünün mütekavvim mal olarak değerlendirilerek ticaretinin yapılabilmesi için Şer'an yasaklanmaması, temiz olması, insan ve diğer canlılara zararının olmaması gerekir. Nüfusun artışına paralel olarak sanayi ve teknolojinin gelişmesi ile birlikte artan ihtiyaçları karşılamak için endüstriyel ürünlere rağbet de artmıştır. Endüstriyel ürünlerde katkı maddeleri kullanılmaya başlanmıştır. Naslarda açıkça haram kılınmış birçok ürün farklı ürünlere dönüştürülerek pazar ağına dahil edilmiş; gıda, ilaç, kozmetik, giyim ve birçok farklı alanlarda renklendirici, koruyucu, çözücü gibi farklı amaçlarla elde edilen mamüller kullanılmaya başlanmıştır.

Bu makalede bir malın ticari meta olarak kullanılabilmesi için aranan vasıflar ile bu konuda oluşan tartışmalar, meyve, kan ve domuz gibi necis ürünlerin doğrudan ticaretinin yanı sıra bu ürünlerin hammadde ve katkı maddesi olarak ticareti konuları analiz edilmiştir.

Anahtar Kelimeler: İslâm Hukuku, Ticaret, Mütekavvim mal, Halal, Haram.

Abstract

It is common fact Islamic law system underlines private property rights as one of the fundamental issues. However, this should not be regarded as if private property offers unlimited right of acting among the Islamic rules so property owners have to obey the entire procedures and rules set by the Islamic law system when they faced any issues containing their properties. It is known that one of the most significant principles covering personal property is that men must be aware of the certain rules, brought by sharia i.e. canonic laws. Any kind of properties, products, or objects being suitable this canonic law is regarded as "mutaqawwam". For example, the consumption and consumption of some foods or objects were forbidden by Islamic rules so they are not regarded as "mutaqawwam". Even the matter of "mutaqawwam" literally explained according to Islamic rules, there have been some conflicting arguments about the characteristics of "mutaqawwam" matters.

Therefore in this article, fundamental features of the materials for whether they are suitable to trade or consumption were not only described but also comparatively evaluated. Moreover, it is mentioned that even the materials being forbidden to trade such as pigs, filthy animals on Islamic law were clearly listed on fiqh texts, some of them are seen as that they are still traded by being integrated within some other materials.

Keywords: Islamic Law, Trading, Mutaqawwam, Halal, Haram

Extended Abstract

It is common fact Islamic law system underlines private property rights as one of the fundamental issues. However, this should not be regarded as if private property offers unlimited right of acting among the Islamic rules so property owners have to obey the entire procedures and rules set by the Islamic law system when they faced any issues containing their properties. It is known that one of the most significant principles covering personal property is that men must be aware of the certain rules, brought by sharia i.e canonic laws. Any kind of properties, products, or objects being suitable this canonic law is regarded as “mutaqawwam”. For example, the consumption and consumption of some foods or objects were forbidden by Islamic rules so they are not regarded as “mutaqawwam”. Even the matter of “mutaqawwam” literally explained according to Islamic rules, there have been some conflicting arguments about the characteristics of “mutaqawwam” matters. There are several criteria to define any product as "mataqawwam" in order to trade. These criteria are like that products must be clean and it does not harm men and other humans. Another rule is that there must not be any restriction put by sharfa related to that products. It is a fact that human populations grew up and thanks to the developments in the areas of Technology and industry hence these developments have been able to meet the needs of the growing population. Therefore people use or consume so much more industrial products. However it is known that so many and different kinds of ingredients are used during the production of these industrial products. that means many of the products which are defined as hârâm/prohibited by sharfa, have been traded in many fields such as cosmetic and pharmaceutical, clothing, and food industries. Moreover, these products are taken advantage for several aims such as coloring, protecting, solution process in these industries. Especially, in addition to the usage of alcohol in the drug and cosmetic industry, some of the products taken from pigs or filthy animals have been preferred in these industrial areas. Also as the people raise some animals such as cattle, sheep, fish, or chicken, farmers use some industrial supplementary forages to feed their animals. Most of these forages are produced after the industrial process. For example, skin, drain part of skin, horn, muck, fish flour, meat flour, and poultry meal are the most preferred industrial material to produce forages. This forage is also known as mixed forage and it has a great portion in the trade sector. The is underlined that all the products being traded must be described as "mutaqawwam" and the rest of the materials or products that are prohibited by sharfa and regarded as “muhrez” cannot be regarded as mutaqawwam. Due to the fact that Islamic rules restrict the trading of the “necis” i.e dirty and there is no permission to mix the "necis" products with hâlâl products unless this new mixture offers benefits to humans. Identifying the mixed products that are consist of hârâm and hâlâl products there must be another way claimed by Prophet besides the general idea that if something is less in quantity this means that these products should be accepted as non-existent. When Prophet’s claims on criteria "necis" products are sophisticated in the manner and condition of our present, it is shown that the rule depending on the quantity of any products, is not the genuine way. In fact, the effects of the products not only on the men but also on nature and on other animals are paid attention to and seen as criteria. It is also emphasized that the main trading criteria brought by Islam should not be neglected even the trading and enterprising conditions have been developing at present. It is also highlighted that some of the permissions regarding the mixture products that include both halal and hârâm ingredients should not be manipulated and this permission should allow only these mixed products but not the produced declared hârâm in general. Therefore in this article, fundamental features of the materials for whether they are suitable to trade or consumption were not only described but also comparatively evaluated. Moreover, it is mentioned that even the materials being forbidden to trade such as pigs, filthy animals on Islamic law were clearly listed on fiqh texts, some of them are seen as that they are still traded by being integrated within some other materials

Giriş

İslâm hukukunda özel mülkiyet anlayışı prensip¹ olarak benimsenmiş olsa da diğer hukuk sistemlerindeki gibi kişilere mülkiyet hakkını kullanırken sınırsız bir özgürlük tanınmamıştır. Şer'an yasaklanmış ürünlerin üretimlerinin yapılamayacağı gibi, üretim ve tüketim safhasında kişinin mülkiyet hakkını toplumsal zararlara yol açacak şekilde kullanmasına da kesinlikle müsaade edilmemiştir. Nitekim “*O (bozguncu) iş başına geçtiğinde ülkede bozgunculuk çıkarıp ürünleri ve nesilleri yok etmeye çalışır. Allah bozguncuları sevmez.*”² ayeti mülkiyet hakkının bozgunculuk çıkarmak amacıyla kullanılmayacağını açıkça bildirmiştir. İslâm, mülkiyet hakkını belirli ilkeler doğrultusunda kullanıp ticari faaliyetlerde bulunarak kazanç sağlamaya teşvik etmiştir. Bu anlamda Hz. Peygamber (s.a.s.) “*Dürüst ve güvenilir tüccar; peygamberler ile onları tasdik eden doğru kimseler ve şehitlerle beraberdir.*”³ buyurarak ticari faaliyetlerini şer'i esaslara uygun olarak yapan dürüst tüccarları övmüştür. Ticari faaliyetlerde bulunmaya teşvik edilmekle birlikte her türlü haram kazanç yolları da yasaklanmıştır. Kişiye sadece helal yollardan mal edinme hakkı verilmiştir. Nitekim “*Ey İman edenler! Karşılıklı rızaya dayalı ticaret müstesna mallarınızı aranızda haksızlıkla yemeyin.*”⁴ ayetinde haksız kazanç, aldatma, tefecilik haram olarak vasıflandırılmış ve yasaklanmıştır. Toplumsal değerleri yok ederek fesada sebebiyet veren bu yasak işlemlerin⁵ yanı sıra tüketilmesi haram kılınan şarap, meyve, domuz gibi maddelerin de ticari işlemlere konu olması câiz görülmemiştir.⁶ Ancak şer'i esaslara uygun, haksız kazanç içermeyen, aldatma ve hileden uzak, karşılıklı rızaya dayanan, kâr ve zararı ihtiva eden her türlü ticaret helâl kılınmıştır.⁷

1. Ticari Ürünlerde Mütakavim Olma Şartı

İslâm hukukunda, bir akdin kurulması ve sahih olması için bazı şartların oluşması gerekir. Akdin rüknü, in'ikad ve sıhhat şartları olarak nitelendirilen bu şartlar yerine getirildiğinde akid sahih olarak kurulmuş olur. Hanefî mezhebinde akdin rüknü, icap ve kabulden ibaret görülmüştür.⁸ Ancak akdin kurulabilmesi için taraflar, tarafların irade beyanı, akit meclisi, akdin mahalli konularındaki şartların tam olarak gerçekleşmesine önem verilmiştir.⁹ Akdin rükün veya in'ikad şartlarındaki eksiklik akdi batıl kılmaktadır.¹⁰ Akit yapan tarafların akıl ve temyiz gücüne sahip olmaları, icap ve kabulün birbirine uygun olması,

¹ Mecelle, Mad, 1192. İlgili maddeye göre “Herkes mülkünde keyfe mâ yeşâ tasarruf eder.”

² el-Bakara, 2/205.

³ Ebû Abdillâh Muhammed b. Yezid el-Kazvîni İbn Mâce, *es-Sünen* (İstanbul: Çağrı Yayınları, 1981), “Ticaret”, 1; Ebû İsâ Muhammed b. İsâ b. Sevre Tirmizî, *el-Câmi'u's-sahîh* (İstanbul: Çağrı Yayınları, 1992); “Büyü”, 4.

⁴ en-Nisa, 4/29.

⁵ Muhammed Abdul Mannan, *İslâm Ekonomisi: Teori ve Pratik*, çev. Bahri Zengin - Tevfik Ömeroğlu (İstanbul: Fikir Yayınları, 1980), 150.

⁶ Ebû Abdillâh Muhammed b. İdrîs Şâfiî, *el-Ümm* (Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1403/1983), 3/11; Ebû Bekr Alaeddin Ebû Bekr b. Mes'ud b. Ahmed Kâsânî, *Bedâiu's-sanâi' fi tertibi's-şerâi'* (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1406), 5/144; Ebû Zekeriyâ Muhyiddin b. Seref Nevevî, *el-Mecmû' Şerhu'l-Mühezzeb* (Beyrut: Dâru'l-Fikr, ts.), 9/228; Ebû Zeyd ed-Debûsî, *Te'sisü'n-nezâ'ir* (Beyrut: Dâru İbn Zeydun, ts.), 135.

⁷ Recep Çetintaş, “Ticârette Helâl Kazancın Temel Esasları”, *Helâl Kazanç*, ed. Hasan Meydan vd. (Zonguldak: Bülent Ecevit Üniversitesi Yayınları, 2016), 35.

⁸ Ebû'l-Hasan Burhânüddîn Ali b. Abî Bekr Merginânî, *el-Hidâye şerhu Bidâyeti'l-mübtedî* (Beyrut: Dâru İhyâi Tûrâsi'l-Arabi, ts.), 3/23.

⁹ Ebû Bekr Muhammed b. Ahmed b. Sehl Serahsî, *el-Mebsût* (Beyrut: Dâru'l-Ma'rife, 1402), 12/108-109.

¹⁰ Kâsânî, *Bedâiu's-sanâi' fi tertibi's-şerâi'*, 5/134; Hayrettin Karaman, *Mukayeseli İslam Hukuku* (İstanbul: İz Yayıncılık, 2006), 2/110, 252.

meclis birliğinin sağlanması, akid konusu olan şeyin teslimi mümkün, mevcut, muayyen ve mütekavvim mal olması gerekir.¹¹ Malikî mezhebinde akdin kurulabilmesi için akid yapacak taraflar, sığa ve akdin mevzûu ile ilgili temel şartların yerine getirilmesi istenmiştir. Akdin mevzûu hususunda makûdun aleyhin naslarda yasaklanmamış, şer'an temiz, müntefeun bih, malum ve makduru't teslim olması gerekli görülmüş.¹² Şâfiî mezhebinde ise akdin geçerli olabilmesi için akdin tarafları, akdin mevzûu ve irade beyanı¹³ gibi üç temel unsur şart koşulmuştur: Akdin mevzûu için ise beş şart ön görülmüştür: Akde konu olan şeyin temiz, şer'an kendisinden istifade edilebilir, belirli (*malum*), teslim olunabilen (*makduru't-teslim*) ve mülk edinilebilen (*temellük*) mallardan olmasıdır.¹⁴ Hanbelî mezhebinde akdin geçerliliği için akid yapan taraflar, irade beyanı ve akdin mevzûu hususunda temel bazı kriterler belirlenmiştir. Çalışma konumuz olan makûdun aleyh için belirlenen temel şart ise zaruret hali dışında müntefeun bih olmaktır.¹⁵

Fakihlerin akdin kurulması ve geçerliliği hususunda belirlediği bu kriterlerden büyük bir kısmı akdin mahalli ile ilgilidir. Bu kriterlerin içerisinde en belirleyici olan ise malın mütekavvim olmasıdır. *Mütekavvim*, şer'an mâli değeri olan şey demektir. Bir başka ifadeyle şer'an kullanılması mubah olan şeylerdir.¹⁶ Kur'an-ı Kerimde “*Şarap, kan, leş, domuz eti ve Allah'tan başkası adına kesilmiş olan hayvanın*” gıda olarak tüketilmesi kesin olarak yasaklanmıştır.¹⁷ Naslarda kullanılması yasak kılınmış, iğrençliği sebebiyle kendisinden hiçbir surette faydalanılamayacak olan ürünler ile muhrez olmayan mallar mütekavvim olarak değerlendirilmemiştir.¹⁸ Bu maddelerin gıda ürünü olarak kullanılması veya başka amaçlı kullanımı ya da ticari mal olarak bir akde konu olup olmaması önemli bir meseledir. Zira günümüzde bu ürünler doğrudan gıda ürünü olarak tüketilmese de yem sanayi, ilaç ve kozmetik sanayinde katkı maddesi olarak kullanılmakta ve ticareti yapılmaktadır. Diğer taraftan naslarda açıkça yasaklanmadığı halde ticari maksatlı olarak kullanılması şüpheli olan ürünler de söz konusudur. Bu sebeple ticari ürünlerde aranan temel ölçülerin belirlenmesi önem arz etmektedir.

İslâm hukukunda bir ürünün mütekavvim olarak satım akdine konu olabilmesi için temel kriter olarak belirlenen şer'an müntefeun bih olmak ve necis olmamak şartları içerisinde Hanefî fakihler şer'an müntefeun bih olmayı temel kriter olarak belirlemişlerdir. Buna göre naslarda yasaklanmış bir ürün müntefeun bih kabul edilemeyeceği için satım akdinin konusu olamaz.¹⁹ Hanefî fakihler Hz. Peygamberden nakledilen “*Allah bir topluma*

¹¹ Kâsânî, *Bedâiu's-sanâi' fi tertibi's-şerâi'*, 5/135-140.

¹² Ebü'l-Velîd Muhammed b. Ahmed b. Muhammed İbn Rüşd, *Bidâyetü'l-müctehid ve nihâyetü'l-muktesid* (Kahire: Dâru'l-Hadis, 1425), 3/189.

¹³ Nevevî, *Mecmû'*, 9/149; Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed el-Hafîb Şirbînî, *Muğni'l-muhtâc lâ ma'rifeti me'ânî elfâzi'l-Minhâc* (Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1415), 2/323.

¹⁴ Ebü'l-Kâsım Abdülkerîm b. Muhammed b. Abdülkerîm er-Râfîf, *Fethu'l-azîz bi şerhi'l-Vecîz* (Beyrut: Dâru'l-Fikr, ts.), 8/118; Nevevî, *Mecmû'*, 9/149.

¹⁵ Ebü Muhammed Muvaffakuddîn Abdullâh b. Ahmed b. Muhammed İbn Kudâme, *el-Kâfi* (Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1414), 2/4.

¹⁶ Ebü Ömer Cemâlüddîn Yûsuf b. Abdillâh b. Muhammed b. Abdilber en-Nemerî, *el-Kâfi fi fûrû'i'l-Mâlikiyye* (Riyad: Mektebetü'r-Riyad, 1400/1980), 2/675.

¹⁷ el-Bakara 2/173; el-Mâide 5/3, 90; el-En'âm 6/145; en-Nahl 16/115.

¹⁸ Kâsânî, *Bedâiu's-sanâi' fi tertibi's-şerâi'*, 5/142; Merginânî, *el-Hidâye*, 3/44; Abdullah b. Mahmud Mevsîlî, *el-İhtiyâr li ta'lîli'l-Muhtâr* (İstanbul: Çağrı Yayınları, 1416), 2/23; Serahsî, *el-Mebsût*, 10/197-198.

¹⁹ Merginânî, *el-Hidâye*, 3/42.

*bir şeyi yemeyi haram ettiğinde onlara parasını da haram eder*²⁰; “*Bir şeyin içilmesini yasaklayan, satımını ve parasının yenilmesini de yasaklamıştır.*”²¹ ve “*Murdar ölen hayvanın iç yağı haramdır. (لَا هُوَ حَرَامٌ) Allah Yahudilere lanet etsin... Onlara ölü hayvanın iç yağı haram kılındığı zaman bu yağı eritip güzelleştirdiler. Sonra onu sattılar ve parasını yediler.*”²² anlamlarındaki hadisleri görüşlerine dayanak olarak kullanmışlardır.²³ Hanefî mezhebine göre tüketilmesi naslarda yasaklanan meyte, şarap, domuz ve kan gibi ürünler satım akdinin konusu olması halinde akit batıl olur.²⁴ Naslarda açıkça yasaklanan bu ürünlerden herhangi bir şekilde yararlanılması/istifade edilmesi câiz görülmez. Buna göre eti yenen bir hayvan kendiliğinden öldüğünde insan gıdası olarak tüketimi haram kılındığı gibi kedi ve köpek gibi hayvanlara yem olarak verilmesi de câiz görülmemiştir. Bu meytenin bi zatihi necis kabul edilmesinden değil naslarda mutlak olarak haram kılınmasından kaynaklanmaktadır. Buna karşın eti yenmeyen bir hayvan boğazlanarak öldürülürse kedi ve köpeklere yem yapılması câiz görülmüştür. Aslında her ikisi de insan gıdası olarak tüketilmesi haram olmakla birlikte meyte konusunda açık nassın yer alması hayvan yemi olarak tüketilmesinin de yasak kapsamına alınmasına neden olmuştur.²⁵

Şâfiî mezhebine göre ise bir malın ticari akde konu olabilmesi için şer’an yasaklanmamış olmasının yanı sıra necis/habis olmaması gerekir.²⁶ Habîs, şer’an pis kabul edilen ve selim fitrat sahibi insanların çirkin görerek tiksindiği şeylerdir.²⁷ Habîsin zıddı olan tayyib ise hoşça giden, beğenilen, temiz olan ve dinen yenilmesi helal olanı ifade eder.²⁸ Tayyib olarak belirlenen ürünlerden istifade etmek helal iken habîs ürünler *müntefeun bih* vasfına sahip olmadıkları için helal değildir. Bu bakımdan habîs olarak nitelenen şeyler Mâlikî, Şâfiî ve Hanbelîlere göre akde konu olamazlar.²⁹ Görüşlerine temellendirmek için Hz. Peygamber’in “*Allah, şarap, meyte, domuz ve put satımını yasakladı*”³⁰ anlamındaki hadisi almışlardır. Bir ürünün gıda olarak tüketilmesi ve ticari muamelelere konu olması için necis

²⁰ Ebû Dâvud, “Büyü”, 64.

²¹ Ebû Abdillâh Mâlik b. Enes b. Mâlik, *Muvattâ* (Ebu Dabi: Müessesetü Zâyid b. Sultan, 1425), 5/1239 (3132).

²² Buhârî, “Büyü”, 122 (2236) Müslim, “Müsâkât”, 13 (1581); Ebû Dâvud, “Büyü”, 66 (3486); İbn Mâce, “Ticârât”, 11 (2167).

²³ Serahsî, *el-Mebsût*, 1402, 24/24.

²⁴ Merginânî, *el-Hidâye*, 3/42.

²⁵ Serahsî, *el-Mebsût*, 12/20.

²⁶ Ebû'l-Hasen Alî b. Muhammed b. Habîb el-Basrî Mâverdî, *el-Hâvi'l-Kebîr* (Beyrut: Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, 1419), 5/376; er-Râfî, *Fethu'l-azîz bi şerhi'l-Vecîz*, 8/113; Nevevî, *Mecmû'*, 9/228.

²⁷ Ebû'l-Fazl Cemâlüddîn Muhammed b. Mükerrrem b. Alî b. Ahmed İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab* (Beyrut: Dâru's-Sadr, 1414), 1/566; Ebû'l-Kasım Hüseyin b. Muhammed b. el-Mufaddal Râgıb el-İsfahânî, *el-Müfredât fî garibi'l-Kur'an* (Beyrut: Dâru'l-Kalem, 1412), 272; Ebu'l-Feyz Muhammed el-Murtazâ b. Muhammed Zebîdî, *Tâcü'l-'arûs min cevâhiri'l-Kâmûs* (İskenderiye: Dâru'l-Hidâye, ts.), 3/288; Ebû Bekir Ahmed b. Alî Cessâs, *Ahkâmü'l-Kur'an* (Beyrut: Dâru İhyâi Tûrâsî'l-Arabi, 1405), 3/307; Kâsânî, *Bedâiu's-sanâi' fî tertibi's-şerâi'* (Beyrut: Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, 1404), 1/60; Nevevî, *Mecmû'*, 2/546; Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed b. Ahmed b. Hamza er-Remlî, *Nihâyetü'l-Minhâc ilâ Şerhi'l-Minhâc* (Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1404/1984), 1/232.

²⁸ Râgıb el-İsfahânî, *el-Müfredât fî garibi'l-Kur'an*, 527; Cessâs, *Ahkâmü'l-Kur'an*, 3/307.

²⁹ İbn Rüşd, *Bidâyetü'l-müctehid ve nihâyetü'l-muktesid*, 3/189; er-Râfî, *Fethu'l-azîz bi şerhi'l-Vecîz*, 8/118; İbn Kudâme, *el-Kâfi*, 2/4; Nevevî, *Mecmû'*, 9/149; Habîs ürünler ve ticareti hususunda Mâlikî ve Hanbelî mezheplerinde tercih edilen görüşle Şâfiî mezhebinin görüşü örtüşmekle birlikte necis ürünlerin çeşitleri konusunda farklı yaklaşımlar söz konusudur. bkz. İbn Rüşd, *Bidâyetü'l-müctehid ve nihâyetü'l-muktesid*, 3/146; Ebû Muhammed Muvaffakuddîn Abdullâh b. Ahmed b. Muhammed İbn Kudâme, *el-Mugnû* (Kahire: Mektebetü İbn Teymiyye, ts.), 4/169; Nevevî, *Mecmû'*, 9/228.

³⁰ Buhârî, “Büyü”, 122 (2236) Müslim, “Müsâkât”, 13 (1581); Ebû Dâvud, “Büyü”, 66 (3486); İbn Mâce, “Ticârât”, 11 (2167).

olmama şartı dikkate alınmakla birlikte farklı amaçlarla kullanıldığında bu şart aranmamıştır.³¹ Hz. Peygamber'den nakledilen “*Şüphesiz Allah şarabın, meytenin, domuzun ve putların satışını haram kıldı*” hadisinde yer alan (لَا هُوَ حَرَامٌ) “*Hayır o haramdır.*”³² ifadesindeki zamirin bu ürünlerin satımına (بَيْع) râci olduğunu ifade etmişlerdir. Bu sebeple hadiste yer alan ürünlerin satımı yasak olsa da aydınlanma aracı ve gemilerin yağlanması gibi farklı amaçlar için kullanılması câiz görülmüştür.³³ Murdar hayvanların avcı olarak yetiştirilen ve eti yenmeyen köpek ile yırtıcı kuşlara yem olarak verilmesinde sakınca görmemişlerdir. Köpek ve yırtıcı kuşlar gibi hayvanların insanlar tarafından gıda olarak tüketilmesi haram olduğu için onların yemlerinin leşten üretilmesi mümkündür.³⁴ Ancak farklı amaçlarla kullanımı mümkün olsa da hadiste yer alan لَا هُوَ حَرَامٌ ifadesi gereği ticareti câiz görülmemiştir. Şâfiî mezhebinde ticareti câiz olmayan ürünler sadece naslardaki ile sınırlı görülmemiş, hadislerde geçen ürünlere kıyasla bütün necis ürünlerin ticareti haram sayılmıştır.³⁵ Köpek ve gübrenin satımı da bunlara dahildir. Köpek hususundaki görüşlerini desteklemek için Hz. Peygamber'den nakledilen “*Allah köpekten ücret almayı, zinanın mehrini ve kahinin kazancını nehyetti*”³⁶; “*Köpek satan kişi sizden ücretini istediğinde avucuna toprak doldurun*”³⁷ anlamındaki hadisleri de referans olarak kullanırlar.³⁸ Şâfiî fakihler necis olması sebebiyle *müntefeun bih* kabul etmedikleri ve bu sebeple de ticaretini haram olarak niteledikleri ürünlerin itlaf olunması halinde tazmin konusu olamayacağını bildirmişlerdir.³⁹

Bir ürünün *müntefeun bih* olabilmesi için şer'an yasaklanmamış olmasının yanı sıra necis olmama şartını gerekli gören Hanbelî mezhebi köpeğin necisliği sebebiyle satışa konu olamayacağı hususunda Şâfiî mezhebi ile aynı görüşü paylaşmaktadır.⁴⁰ Mâlikî mezhebinde ise köpeğin satışı konusunda farklı görüşler yer almaktadır. Naslarda yasaklanması sebebiyle köpeğin satışını mutlak olarak haram olduğu görüşünün yanı sıra av ve güvenlik nedeniyle bekçi köpeği edinmeye ruhsat verilmiş, bu tür köpeklerin satım akdine konu olabileceği görüşü benimsenmiştir.⁴¹ Mâlikî mezhebinde necis ürünlerin satışı câiz olmamakla birlikte köpeğin satışına ruhsat verilmesi köpeğin necis kabul edilmemesinden kaynaklanmaktadır.⁴² Zira köpeğin necis olarak kabul edilmesi “*Yırtıcı hayvanlardan olup Allah'ın size öğrettiği ile eğiterek avcı hale getirdiğiniz hayvanların sizin için yakaladıklarından yiye...*”⁴³ ayetinin ifade ettiği anlam ile çelişeceğini belirtmişlerdir. Ayrıca köpek ve yırtıcı hayvanların havuzlardan su içtiklerini bildiren sahâbiye Hz. Peygamber'in cevaben söylediği “*Onlar*

³¹ Mâverdî, *el-Hâvi'l-Kebîr*, 15/158.

³² Buhârî, “Büyü”, 122 (2236) Müslim, “Müsâkât”, 13 (1581); Ebû Dâvûd, “Büyü”, 66 (3486); İbn Mâce, “Ticârât”, 11 (2167).

³³ Ebû Abdillâh Muhammed b. Alî b. Muhammed Şevkânî, *Neylü'l-evtâr şerhu Münteka'l-ahbâr* (Mısır: Daru'l-hadis, 1413), 5/169.

³⁴ İbn Kudâme, *el-Mugnî*, 9/429.

³⁵ Nevevî, *Mecmû'*, 9/226.

³⁶ Buhârî, “Büyü”, 112.

³⁷ Ebû Dâvûd, “Büyü”, 63.

³⁸ er-Râfiî, *Fethu'l-azîz bi şerhi'l-Vecîz*, 8/113; Mâverdî, *el-Hâvi'l-Kebîr*, 15/158; Nevevî, *Mecmû'*, 9/228.

³⁹ Nevevî, *Mecmû'*, 9/228.

⁴⁰ İbn Kudâme, *el-Mugnî*, 1/36.

⁴¹ en-Nemerî, *el-Kâfi fi fîrû'î'l-Mâlikiyye*, 2/675; İbn Kudâme, *el-Mugnî*, 4/189.

⁴² en-Nemerî, *el-Kâfi fi fîrû'î'l-Mâlikiyye*, 1/161.

⁴³ el-Maide, 5/4.

kısmetlerini alırlar siz de arta kalanı kullanırsınız”⁴⁴ hadisini de köpeğin bizatihi necis kabul edilmediğine delil olarak göstermişlerdir.⁴⁵

Hanefî mezhebinde hakkında yasaklayıcı açık bir nas olmaması sebebiyle *müntefeun bih* kabul edilerek köpeğin satışı câiz görülmüştür.⁴⁶ Hanefî mezhebinde bu hayvanlardan istifade etmenin câiz olduğuna gerekçe olarak şu rivayet gösterilmiştir: “*Üç şey yasaktır. Hacamatçının kazancı, zina eden kadının mehri ve av köpeği hariç köpeğin ücreti.*”⁴⁷ Ayrıca Hz. Ömer’in köpek öldüren kişiyi yirmi deve, Hz. Osman’ın kırk deve ve Abdullah b. Amr b. As’ın av köpeğini öldüren kişinin kırk dirhem ödemesi gerektiğine hükmettikleri yönündeki rivayetler köpeğin mütekavvim bir mal olduğunun delili olarak görülmüştür.⁴⁸ Hanefî fakihler bu rivayetleri gerekçe göstererek Hz. Peygamber tarafından kullanılmasına müsaade edilen şeylerin bizatihi necis olarak adlandırılmasını doğru bulmamışlardır.⁴⁹ Hanefilere göre kendisinden herhangi bir şekilde istifade etmek mümkün olduğunda o ürünün zarar görmesi (*telef*) halinde tazmine konu olacaktır. Tazmine konu olan her ürün alım satım akdininin de konusu olabilir.⁵⁰ Şarap dışındaki içkilerde bu yaklaşımın etkisi açıkça görülmektedir. İmam Ebû Hanîfe’ye göre şarap dışındaki içkiler satım akdinin konusu olabilirler. Hanefî mezhebinden İmam Ebû Yûsuf ve İmam Muhammed’e göre ise içilmesi haram olan hiçbir içkinin satımı câiz değildir.⁵¹ Gerekçe olarak Hz. Peygamber’den nakledilen “*Allah Yahudilere lanet etsin. Allah onlara iç yağın yasakladı onlar onu başka şekillerle güzelleştirerek satıp parasını yediler. Allah bir şeyin gıda olarak tüketilmesini yasaklamışsa satışını da yasaklamıştır.*”⁵² anlamındaki hadisini göstermişlerdir. İmam Ebû Hanîfe ise “*Ey İnananlar! Şarap, kumar, putlar ve fal okları şüphesiz şeytan işi pisliklerdir, bunlardan kaçın ki saadete eresiniz.*”⁵³ anlamındaki ayete göre necis olmasından dolayı şarabın haram kılındığını, şarap dışındaki alkollü içeceklerin hükmünün ise içtihadı açık olduğunu, bu sebeple de mal olmaktan çıkarılamayacağını ifade etmişlerdir.⁵⁴

Kullanılması hakkında naslarda yasaklayıcı hükümler bulunan gıda dışındaki ürünlerde ise *müntefeun bih* şartı yasaklayıcı hükmün belirleyicisi olmuştur. Örneğin İmam Ebû Hanîfe’ye göre müzik aletlerinin satışı mekruh olmakla birlikte câizdir.⁵⁵ Bu aletlere zarar verilmesi durumunda kişi bunu tazmin eder. İmam Şâfiî ve Hanefî mezhebinden İmam Ebû Yûsuf ve İmam Muhammed ise müzik aletlerini kötülüğe yol açması gerekçesiyle mütekavvim bir mal olarak kabul etmedikleri için satım akdine konu olmasını câiz

⁴⁴ İbn Mâce, “Tahâret”, 75.

⁴⁵ İbn Rüşd, *Bidâyetü'l-müctehid ve nihâyetü'l-muktesid*, 1/36.

⁴⁶ Mevsilî, *el-İhtiyâr*, 2/10; Kâsânî, *Bedâiu's-sanâi' fi tertibi's-şerâi'*, 5/143.

⁴⁷ Müslim, “Müsakât” 10; Ebû Abdîrrahman b. Şuayb Nesâî, *es-Sünen* (İstanbul: Çağrı Yayınları, 1981); “Büyü”, 92; Tirmizî, “Büyü”, 50.

⁴⁸ Rivayetler için bkz. Ebû Bekr Ahmed b. el-Hüseyn b. Alî Beyhakî, *es-Sünenü'l-Kübra* (Beyrut: Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, 1424/2003), 6/12 (11014).

⁴⁹ Kâsânî, *Bedâiu's-sanâi' fi tertibi's-şerâi'*, 1406, 5/143.

⁵⁰ ed-Debûsî, *Te'sîsü'n-nezâ'ir*, 135; İbn Rüşd, *Bidâyetü'l-müctehid ve nihâyetü'l-muktesid*, 3/146.

⁵¹ Kâsânî, *Bedâiu's-sanâi' fi tertibi's-şerâi'*, 1406, 5/144.

⁵² Buhari, “Büyü”, 122 (2236) Müslim, “Müsakât”, 13 (1581); Ebû Dâvûd, “Büyü”, 66 (3486); İbn Mâce, “Ticârât”, 11 (2167).

⁵³ Maide, 5/90

⁵⁴ Kâsânî, *Bedâiu's-sanâi' fi tertibi's-şerâi'*, 1406, 5/144.

⁵⁵ Kâsânî, *Bedâiu's-sanâi' fi tertibi's-şerâi'*, 5/144.

görmemişlerdir.⁵⁶ Müzik aletleri ile ilgili yasaklayıcı hükmün sebebi bu aletlerin kötülüğe vesile kılınmasıdır. İmam Ebû Hanîfe ise toplumsal zararlarının (fesad) dışında farklı amaçlarla kullanılma ihtimalinden dolayı müzik aletlerin satışını kerahatle câiz görmüştür. İmam Ebû Hanîfe'ye göre bu aletlerin kötü maksatla kullanılması onların mal olma vasfına mâni değildir. *Müntefeun bih* olduğundan ötürü zarar verilmesi halinde tazmini gereklidir.⁵⁷

2. Helal ve Haram Karışımı Olan Ürünlerin Ticareti

Sanayideki gelişme ile birlikte ürün çeşitlerinde hızlı bir artış olmuştur. İçerisinde naslarda yasak kılınmış madde bulunan ürünlerin *müntefeun bih* olarak kabul edilip edilmeyeceği tüketim kadar ticareti de ilgilendirmektedir. Şer'i olarak tüketimi yasaklanmış maddelerin koruyucu, çözücü, kıvam artırıcı vs. amaçlarla helal ürünler içerisine karıştırıldığında fikhî hüküm öncelikle *müntefeun bih* olma ölçülerine göre belirlenecektir. Buna göre bir ürünün *müntefeun bih* olarak satım akdine konu olabilmesi için sadece şer'an yasak kılınmamasını gerekli gören Hanefiler bu ürünlerden istifade edilebilmesi için şer'an yasak kapsamına dahil olmamasını şart koşmuşlardır.⁵⁸ Ürünlerin şer'an yasaklanmamış olmaları ile birlikte necis olmama şartını ileri sürenler her iki şartın karışım halindeki ürünler içerisinde mevcut olup olmadığının tespit edilmesini gerekli görürler.⁵⁹ *Müntefeun bih* olma şartı olarak necis olmamayı gerekli görenler yukarıda geçen meytenin iç yağının satışının câiz olmadığını ifade eden hadise dayanarak⁶⁰ içerisinde necaset bulunan üründe bu necasetin giderilmesi mümkün değilse zaruri hallerde istifade edilse de satım akdine konu olamayacağını savunmuşlardır.⁶¹

Ticari ürünlerde Şer'an yasaklanmanın dışında necis olma şartını aramayan Hanefi fakihler ise satıcının içerisine necaset bulaştığını alıcıya söylemesi halinde satışın mümkün olacağını ifade etmişlerdir. Hanefi fakihlere göre bir şeyde farklı menfaatler bulunduğu bunlardan sadece bir tanesinin haram olması diğerlerinin haram olmasını gerektirmez.⁶² Bu ürüne de ihtiyaç duyulabilir. Ayrıca necis şeylerin satışını yasaklayan rivayette sadece meyte, domuz, şarap ve putun isimleri zikredilmiştir.⁶³ Yenilmesi câiz görülmeyen diğer ürünler hadisin kapsamı dışında kalmışlardır. Gıda olarak tüketilmesinden başka amaçlarla kullanılan *müntefeun bih* ürünlerin de bu menfaatler için satışı câiz kabul edilebilir. Nitekim Hz. Ali, Abdullah b. Abbas ve Abdullah b. Ömer'in içerisine necaset karışan ürünün gıda dışında farklı amaçlarla kullanılmasını ve alışverişe konu olmasını câiz gördükleri rivayet edilmiştir.⁶⁴

Nüfusun artışına paralel olarak sanayi ve teknolojinin gelişmesi ile birlikte artan ihtiyaçları karşılamak için endüstriyel ürünlere rağbet de artmıştır. Endüstriyel ürünlerde katkı maddeleri kullanılmaya başlanmıştır. Naslarda açıkça haram kılınmış birçok ürün farklı

⁵⁶ Ebû Abdillâh Muhammed b. İdrîs Şâfî, *el-Ümm* (Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1403), 4/225; Ebû İshak Cemaleddin İbrâhim b. Ali b. Yusuf Şirâzî, *el-Mühezzeb* (Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, ts.), 3/40; Kâsânî, *Bedâiu's-sanâi' fi tertibi's-şerâi'*, 5/144.

⁵⁷ Kâsânî, *Bedâiu's-sanâi' fi tertibi's-şerâi'*, 5/144.

⁵⁸ Kâsânî, *Bedâiu's-sanâi'*, 5/144.

⁵⁹ Mâverdî, *el-Hâvi'l-Kebîr*, 15/158; İbn Rüşd, *Bidâyetü'l-müctehid*, 3/147.

⁶⁰ İbn Rüşd, *Bidâyetü'l-müctehid*, 3/147.

⁶¹ Mâverdî, *el-Hâvi'l-Kebîr*, 15/160.

⁶² Kâsânî, *Bedâiu's-sanâi'*, 5/144; İbn Rüşd, *Bidâyetü'l-müctehid ve nihâyetü'l-muktesid*, 3/147.

⁶³ Buhârî, "Büyü", 112.

⁶⁴ İbn Rüşd, *Bidâyetü'l-müctehid*, 3/147.

ürünlere dönüştürülerek pazar ağına dahil edilmiş, gıda, ilaç, kozmetik, giyim ve birçok farklı alanlarda renklendirici, koruyucu, çözücü gibi farklı amaçlarla elde edilen mamüller kullanılmaya başlanmıştır. Özellikle gıda, ilaç ve kozmetik sektöründe alkolün yanı sıra domuz ve meyteden elde edilen ürünler de yerini almıştır.⁶⁵ Bu ürünlerin tüketiminin yanı sıra ticaretinin fihhi açıdan çözüme kavuşturulması önem arz etmektedir. *İstihâle*⁶⁶ veya *istihlâk*⁶⁷ ile yapısal veya fiziksel dönüşüm geçiren bu ürünler ticari akde konu olabilirler mi?⁶⁸ sorusunun cevap bulması gerekmektedir.

İstihâle neticesinde bir maddenin yapısı ve mahiyeti değişerek başka bir maddeye dönüştüğünde ilk maddeden tamamen bağımsız farklı bir madde halini alır. İstihlâkta ise az maddenin çok madde içerisinde fiziken kaybolması söz konusudur. İstihâle veya istihlâk neticesinde haram ya da haram madde karışmış üründen istifadeye cevaz verilmesi durumunda bu ürünün ticaretinin de câiz olacağını söylemek mümkündür. Özellikle günümüzde gıda, ilaç ve kozmetik sanayinde insanların ihtiyaçlarının endüstriyel üretimle temin edilmesi, ürün içeriklerinin helal ve müntefeun bih olup olmayacağını önemli kılmaktadır. İçerisine haram karışmış ürünlerde dikkate alınan ölçü, ürünün vasıflarına etkisi ve haram madde ile karıştığı ürünün miktarlarıdır.⁶⁹ Fıkıh kaynaklarında necis maddenin karıştığı sıvının türü ve çok sayılması için kıstas alınan miktarı hususunda farklı yaklaşımlar söz konusudur. Şâfiî ve Hanbelî fakihler çokluk/galebe konusunda Hz. Peygamber'den nakledilen “*su iki kullenden fazla olursa pislik taşımaz*”⁷⁰ anlamındaki hadisi esas almışlardır. Hanefî mezhebinde ise 10x10 arşın genişliğindeki bir kuyu ve havuz çokluk/galebe hükmünde değerlendirilmiştir.⁷¹ Necis maddenin karıştığı sıvının türü hususunda su ile diğer sıvılar farklı kategorize edilmiştir. Bu sınıflandırmada su hakkında varid olan naslar etkili olmuştur.⁷² Hanefî, Şâfiî ve Hanbelî mezheplerine göre az suyun içerisine necaset düşmesi

⁶⁵ Mustafa Boran, “Gıda Katkı Maddelerinde Helallik ve Haramlık Ölçütleri”, *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi* 9/42 (2016), 1751.

⁶⁶ İstihale sözlükte dönüşüm, değişim anlamına gelirken fıkıh istilahında benzer bir anlam ile “Bir maddenin yapısında meydana gelen değişiklikle aynıın değişip, öncekinden farklı isim, sıfat ve özelliklere sahip olan başka bir maddeye dönüşmesi” şeklinde tanımlanmıştır. Çayıroğlu, *İslâm Hukuku'na Göre Helâl Gıda Sorunu*, 215; Okur, “İslam Hukuku Açısından Helal ve Haram Olan Gıdalar ve Bazı Güncel Meseleler”, 36; Kaşif Hamdi Okur, “İstihâle”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2016), Ek-1/674; Erdoğan, *Fıkıh ve Hukuk Terimleri Sözlüğü*, 263; Neslihan Merve Vural, *Kanatlı Hayvanların Beslenme Şartlarının Fihhi Açından İncelenmesi* (İstanbul: İstanbul Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 2018).

⁶⁷ İstihlak ise sözlükte tüketim yok olma gibi anlamlara gelir. Fıkıh istilahında ise, bir maddenin kendisinden çok olan diğer bir maddeye karışarak onun içinde varlığını sürdürmekle birlikte rengini, tadını ve kokusunu kaybetmesi demektir. Konuyla ilgili bkz. Çayıroğlu, *İslâm Hukuku'na Göre Helâl Gıda Sorunu*, 287.

⁶⁸ Konuyla ilgili bkz. Hüseyin Baysa, “Haram Madde İçeren Ürünlerin Hükmüne İstihlâkın Etkisi”, *Cumhuriyet İlahiyat Dergisi* 2/22 (2018), 1165-1189; Orhan Çeker, “İstihale”, *Güncel Dini Meseleler İstişare Toplantısı* (Aydınkarahisar: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2011), 130-136; Yunus Naci Cıvız, “İslam Hukukunda İstihlâk ve Hükümleri”, *Yalova Sosyal Bilimler Dergisi* 9 (2015), 225-248; Mehmet Selim Aslan, “İslam Hukukuna Göre İstihâle ve İstihlâkın Necis Katkı Maddesi İçeren Gıda, İlaç, Kozmetik ve Temizlik Malzemelerinin Hükmüne Etkisi”, *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi* 9/43 (2016), 2326-2345; Hüseyin Baysa, “Necis Şeylerin Faydalanılabilirlik Bağlamında Fihhi Açısından Değerlendirilmesi”, *Marife* 18/2 (2018), 329-352.

⁶⁹ Ebû Nasr Tâciüddîn Abdülvehhâb b. Alî b. Abdilkâfi Sübkî, *el-Eşbâh ve'n-nezâ'ir* (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1411/1991), 2/126; Ömer Nasûhi Bilmen, *Hukûk-ı İslâmiyye ve İstihlâh-ı Fikhiyye Kâmusu* (İstanbul: Bilmen Basım ve Yayınevi, 1985), 1/268.

⁷⁰ Ebû Dâvûd, “Tahâret”, 33; Tirmizî, “Tahâret”, 50; Nesâî, “Tahâret”, 52; İbn Mâce, “Tahâret”, 75.

⁷¹ Hanefî kaynaklarda çok suyun belirlenmesinde temel alınan temel ölçülerden bir diğeri suyun bir tarafından hareketlendirilmesi durumunda dalganın diğer tarafa ulaşmamasıdır. Konu hakkında bkz. Mevsîlî, *el-İhtiyâr*, 1/14.

⁷² Konu hakkındaki rivayetler için bkz. Buhârî, “Vudû”, 68; Ebû Dâvûd, “Tahâret”, 33; Tirmizî, “Tahâret”, 50; Nesâî, “Tahâret”, 50, 52; İbn Mâce, “Tahâret”, 75.

halinde suyun vasıflarında değişiklik olmasa da o su müteneccistir.⁷³ Mâlikî fakihlere göre ise su azda olsa çok da olsa vasıfları değişmemişse müteneccis kabul edilmez.⁷⁴ Suyun dışındaki diğer sıvılarda ise Hanefî fakihler sıvının miktarı ve necis maddenin vasıflara tesirini dikkate alırken, Mâlikî ve Şâfiî mezhepleri ile bazı Hanbelî fakihlere göre ise mutlak anlamda içerisine necaset karışan su dışındaki sıvılar müteneccis kabul edilmiştir.⁷⁵ Necasetin katı maddelerle karışımında ise ürüne olan tesiri dikkate alınmıştır.⁷⁶

İçerisine necaset karışan ürünler hakkında verilen bilgilerden hareketle bir ürün içerisinde haram/necis madde az, karıştığı helal ürün çok da olsa ürünün renk, koku ve tat gibi tabii vasıflarında değişiklik olursa istihlâk o ürünü haram/necis olmaktan çıkarmayacağı ifade edilebilir. Bu tür ürünlerde necis maddenin tesiri dikkate alınır.⁷⁷ Özellikle gıda katkı maddelerinin yoğun olarak kullanıldığı günümüzde nadir olan yok hükmündedir⁷⁸ ilkesinde miktardan ziyade katıldığı ürüne tesiri dikkate alınmalıdır. Nitekim Peygamber efendimiz günün şartları muvacehesinde necis madde bir ürüne karıştığı anda tesirinin boyutunu ölçebilecek tek vasıta olarak duyu organlarını belirlemiştir. Günümüzde kimya aletleri ile tesir çok daha farklı düzeyde ölçüle bilmektedir. Kaldı ki katkı maddeleri ürünlerde raf ömrünü uzatmak, kıvam artırıcı, renklendirici, tatlandırıcı gibi özellikler nedeniyle kullanılmaktadır. Dolayısıyla katkı maddesi olarak kullanılan haram maddelerde kullanım miktarının yanı sıra üründe bıraktığı izde müntefeun bih olmada ölçü olarak ele alınmalıdır. Örneğin peynir mayası süte % 0,01 (binde bir) oranında katılsa bile sütün tadını, kokusunu, rengini değiştirmektedir.⁷⁹ Çok az miktarda kullanılması onun yok hükmünde kabul edilmesini gerektirmemelidir. Çünkü katıldığı üründe tesiri çok fazladır. Haram kaynaklardan üretilen katkı maddelerinin ürün üzerinde etkisi dikkate alındığında satım sözleşmelerinde akdin mahalli için aranan mütekavvim olma şartını yerine getirmediği görülmektedir. Her ne kadar katkı maddelerinin ürün içerisindeki miktarı çok az da olsa necaset karışmış bir ürünün kullanımının câiz olmasında necis maddenin miktarının yanı sıra tesirinin de önemli bir etken olduğu dikkate alınmalıdır. Buna göre meyte, domuz ve şarap gibi ürünlerden elde edilmiş katkı maddelerinin karıştırıldığı ürünlerin tüketimi câiz olmadığı sürece ticarete konu olmaları da câiz görülmemelidir. Zira Hz. Peygamber (s.a.s.)“*Allah bir topluma bir şeyi yemeyi haram ettiğinde onlara parasını da haram eder*”⁸⁰ ve “*Bir şeyin içilmesini yasaklayan, satımını ve parasının yenilmesini de yasaklamıştır.*”⁸¹ ifadeleriyle tüketimi haram kılınan ürünün ticarete konu olmasını da yasakladığı göz ardı edilmemelidir.

Haram maddelerin gayrimüslimler aracılığıyla ticaretinin yapılması ve Müslüman bireylerin karışım sonrasında ticari zincire dahil edilmesi konusunda da ihtiyatlı olmak

⁷³ Kâsânî, *Bedâiu's-sanâi*, 1/71; İbn Kudâme, *el-Mugnî*, 1/25.

⁷⁴ İbn Rüşd, *Bidâyetü'l-müctehid ve nihâyetü'l-muktesid*, 1/30.

⁷⁵ İbn Kudâme, *el-Mugnî*, 1/28; Nevevî, *Mecmû'*, 1/147.

⁷⁶ Ebû Abdullah Şemseddin Muhammed b. Muhammed b. Abdurrahman Ruayn Hattâb, *Mevâhibü'l-celil li-şerhi Muhtasarı Halil* (Riyad: Dâru Âlemi'l-Kütüb, 1424), 1/113.

⁷⁷ Baysa, “Haram Madde İçeren Ürünlerin Hükmüne İstihlâkın Etkisi”, 1178.

⁷⁸ Serahsî, *el-Mebsût*, 1/68; Sübkî, *el-Eşbâh ve'n-nezâ'ir*, 2/162; Kemâlüddin Muhammed b. Abdilvâhid İbnü'l-Hümâm, *Fethu'l-Kadîr* (Beyrut: Matbaatü'l-Kübra'l-Emiriyeye, 1317), 9/250.

⁷⁹ Boran, “Gıda Katkı Maddelerinde Helallik ve Haramlık Ölçütleri”, 1796.

⁸⁰ Ebû Dâvud, “Büyu”, 64.

⁸¹ Mâlik, *Muvattâ*, 5/1239 (3132).

gerekir. Hanefî mezhebine göre zimmiler arasında şarap ve domuzun ticareti câiz kabul edilmekle birlikte⁸² özellikle Şâfiî mezhebinde kendileri (ayn) necis kabul edilen bu ürünlerin tazmine ve satım akdine konu olmaları câiz değildir.⁸³ Hanefî mezhebinde zimmiler arasında domuz ve şarabın ticaretinin mubah olduğuna gerekçe olarak Hz. Ömer'in uygulaması gösterilir. Hz. Ömer valilerine yazdığı talimatta zimmileri kendi aralarında yaptıkları ticarete serbest bırakılmasını istemiştir.⁸⁴ Şâfiî fakihler ise ürünlerin ticari meta olarak kabulünde mülk edinen kişinin durumuna değil ürünün yapısına bakılması gerektiğini ifade etmişlerdir. Örneğin koyun, keçi, sığır, deve gibi hayvanların gıda olarak tüketilmeleri ve satım akdine konu olmaları Müslüman ve gayrimüslimler için câizdir. Ancak bu hayvanlar kendiliğinden ölürse (meyte) gıda ve ticari ürün olmaktan çıkar. Şâfiîlere göre Hz. Peygamber meytenin haram kılındığını ifade etmekle birlikte bunda müslim gayrimüslim ayrımı yapmamıştır. Dolayısıyla Müslüman bir kişiye gıda veya ticari meta olarak kullanması yasak olan bir ürün gayrimüslimler için de yasaktır.⁸⁵

Hz. Ömer'in vergilerle ilgili memurlarına verdiği talimatta yer alan “*Onlardan vergi olarak şarap ve domuz almayın. Ancak kendi aralarındaki ticarete onları serbest bırakın. Siz vergi olarak semenlerini (ücret) alın*”⁸⁶ ifadelerinden haram kılınan ürünlerin ticari meta olarak kullanılmasına müsaade edilmediği görülmektedir. Ayrıca Hz. Ömer kendisine şaraptan elde edilen kırk bin dirhemi gönderen memurunu kınayarak memurluktan azletmiştir.⁸⁷

İslâm hukukuna göre haram kapsamında yer alan ürünlerin istihâl ve istihlâk neticesinde mütekavvim kabul edildiğinde birçok ürünün üretilmesi, yetiştirilmesi ve ticaretinin yapılmasının da önü açılmış olacaktır. Hz. Ömer'in şarabın sirkeye dönüştürülmesinin, haramı helale çevirmeyeceği ifadesi⁸⁸ de bu tehlikeyi engellemek için *siyâset-i şer'iyye* babından verilmiş bir karar olarak değerlendirilmiştir.⁸⁹

İstihâl ve istihlâka uğramış ürünlerden insan gıdası olarak tüketilmesi câiz olmayacak olanların eti yenmeyen bir hayvanın yemi olarak kullanılmasına izin verilebilir. Meyte, domuz, şarap ve Allahtan başkası adına kesilen hayvanlar olmak üzere haram kılınan ürünlerin açıklandığı naslarda, nassın ibaresinden mezkur ürünlerin insan gıdası olarak kullanımlarının yasaklandığı anlaşılabilir.⁹⁰ Nitekim “*Deki bana vahyedilende, murdar et veya akıtılmış kan yahut domuz eti ki o pisliğin kendisidir ya da günah işlenerek Allah'tan*

⁸² Kâsânî, *Bedâiu's-sanâi' fi tertibi's-şerâi'*, 5/143.

⁸³ ed-Debûsî, *Te'sîsü'n-nezâ'ir*, 135; Nevevî, *Mecmû'*, 9/228.

⁸⁴ Kâsânî, *Bedâiu's-sanâi' fi tertibi's-şerâi'*, 5/143.

⁸⁵ Şâfiî, *el-Ümm*, 7/44; Nevevî, *Mecmû'*, 9/225; Mâverdî, *el-Hâvi'l-Kebîr*, 7/222.

⁸⁶ Ebû Bekr Abdürrezzâk b. Hemâm b. Nâfi' es-San'ânî Abdürrezzak, *Musannef* (Beyrut: Mektebetü'l-İslâmi, 1403), 6/23 (9886); Bedrüddîn Mahmûd b. Ahmed Aynî, *el-Binâye* (Beyrut: Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, 1420/2000), 8/382; Ekmelüddîn Muhammed b. Mahmûd b. Ahmed el-Bâbertî, *el-İnâye şerhu'l-Hidâye* (Kahire: Dâru'l-Fikr, ts.), 7/122.

⁸⁷ Kâsım b. Sellâm Ebû Ubeyd, *Kitâbu'l-Emvâl* (Beyrut: Dâru'l-Fikr, ts.), 63; İbn Kudâme, *el-Mugnî*, 9/350; Ebû Ahmed Humeyd b. Mahled b. Kuteybe el-Horasânî İbn Zencûye, *el-Emvâl* (Suud: Merkez-i Melik Faysal, 1406/1986), 180.

⁸⁸ Abdürrezzak, *Musannef*, 9/252 (17110).

⁸⁹ Yüksel Çayiroğlu, “İslâm Hukukuna Göre Gıda Katkı Maddeleri”, *İslâm Hukuku Araştırmaları Dergisi* 26 (2015), 345.

⁹⁰ Hüseyin Baysa, “Hayvansal Yan Ürünlerin Ticaretinde Helallik Sorunu”, *İslâm Hukuku Araştırmaları Dergisi* 30 (2017), 433.

başkası adına kesilmiş bir hayvandan başka, yiyecek kimse için yasaklanmış bir şey bulamıyorum."⁹¹ ayetinde sayılan bu ürünlerin insan gıdası olarak tüketimi yasaklanmıştır. Ayrıca Hz. Peygamber yol kenarında gördüğü koyun ölüsünün postundan faydalanılmasını söylemiş, leş olduğu ifade edilince "meytenin etini yemek haramdır" demiştir.⁹² Ancak bu ürünler doğrudan insan gıdası olarak tüketilmese de eti yenen hayvanlar tarafından yem olarak kullanılması da uygun görülmemiştir. Nitekim Hz. Peygamber pislik yiyen hayvanların etinden ve sütünden istifade etmeyi yasaklamıştır.⁹³ Fıkıh literatüründe⁹⁴ "cellâle"⁹⁵ kavramı ile değerlendirilen bu düzenlemede insan gıdası olarak tüketilecek ürünlerde sağlığa zararının olmaması prensibinin önemli bir faktör olarak değerlendirildiğinin bir göstergesidir. Özellikle günümüzde eti yenen hayvanlar için üretilen karma yemlerde protein olarak hayvansal atıklar hammadde olarak kullanılmaktadır. İnsanların et ihtiyacını giderdiği sığır, koyun, balık ve kümes hayvanlarının yetiştirilmesinde deri, deri atıkları, boynuz, gübre, idrar, et-kemik unu, kan unu, balık unu, tavuk unu gibi hayvansal kökenli konsantre endüstriyel yemler kullanılmaktadır.⁹⁶ Bu yemlerin hazırlanışı hayvansal atıkların kurutulup öğütülmesinden ibaret olduğu için istihâle ve istihlâktan söz edilemez. Dolayısıyla hayvansal atıkların eti yenen hayvanlar için yem olarak kullanılmasında hayvan ve insan sağlığına etkisi gibi faktörler göz önüne alınmalıdır. Yapılan güncel çalışmalarda da hayvansal atıkların eti yenen hayvanların yemi olarak kullanılmasında insan sağlığına zararının olup olmaması üzerinde durulduğu görülmektedir. Konu hakkındaki makalesinde Adnan Koşum, hayvansal atıkların cellâle kapsamında değerlendirilmesinin isabetli olmayacağını, cellâlede hayvanlar kendiliklerinden necis maddeleri yedikleri, karma yemlerde ise kasten necis yemlerin hayvanlara yedirildiğinin altını çizerek eti yenen hayvanlar için karma yem kullanımının câiz olmayacağını ifade etmiştir.⁹⁷ Hüseyin Baysa ise eti helal olup usulüne uygun kesilen hayvanların atıklarından karma yem üretilmesi durumunda bu yemler sağlık açısından zararlı değilse, tüketecek hayvanların anatomik ve metabolik yapısında uygun olursa yem olarak kullanımının câiz olacağını ifade etmiştir.⁹⁸ Kaşif Hamdi Okur ilgili çalışmasında meselenin insan sağlığına etkisinin tespitinin önemli olduğunu, insan ve hayvan sağlığını, doğal dengeyi tehlikeye sokacak unsurlardan

⁹¹ En'am, 6/145.

⁹² Buhârî, "Büyü", 101.

⁹³ Tirmizi, "Et'ime", 24 (H. No: 1824); Ebû Dâvûd, "Et'ime" 24.

⁹⁴ Şirâzî, *el-Mühezzeb*, 1/454; Mevsilî, *el-İhtiyâr*, 5/16; İbn Rüşd, *Bidâyetü'l-müctehid ve nihâyetü'l-muktesid*, 3/18; Serahsî, *el-Mebsût*, 1402, 11/255; İbn Kudâme, *el-Mugnî*, 9/413; Hanbelî fakihler cellâle hayvanın tüketimini haram kabul ederken, Hanefî ve Şâfiîler mekruh Mâlikîler ise hayvanın midesinde necasetin istihaleye uğradığını belirterek caiz kabul etmişlerdir. bkz. Mâverdî, *el-Hâvi'l-Kebîr*, 5/385.

⁹⁵ Adnan Koşum konu ile ilgili çalışmasında cellâle konusundaki farklı yaklaşımları da bir araya getirerek şu şekilde tanımlamıştır: Murdar hayvanların leşleri gibi necis hayvansal besinleri (cife) sürekli olarak yiyen dolayısıyla kokuşan veya insan ve hayvan atıkları ile diğer aynı necis olan yiyecekleri sade veya karışık olarak yemekle yahut herhangi bir çeşit necis yemle veyahut sadece insan atıklarını yemekle beslenen ve dolayısıyla kokan deve, sığır, koyun, keçi gibi eti yenen dört ayaklı evcil geviş getiren hayvanlarla tavuk, horoz, ördek, hindi ve kaz gibi kanatlı evcil hayvanlara denilmektedir. Adnan Koşum, "Hayvansal Ürünlerin Üretiminde Besleme Ve Helallik", *İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi* 22 (2013), 14.

⁹⁶ Mustafa Ergül, *Karma Yemler ve Karma Yem Teknolojisi* (Ege Üniversitesi Basımevi, 2008), 15; Vural, *Kanatlı Hayvanların Beslenme Şartlarının Fikhi Açısından İncelenmesi*, 50.

⁹⁷ Koşum, "Hayvansal Ürünlerin Üretiminde Besleme Ve Helallik", 17.

⁹⁸ Baysa, "Hayvansal Yan Ürünlerin Ticaretinde Helallik Sorunu", 437.

kaçınılması gerektiğini ifade etmiştir.⁹⁹ Celal Yeniçeri “Bir şeyin haramlığı hayvan için değil insan içindir. Bizim kendimize haram türden bu gibi canlıları, yahut bu tür yemleri üretmemiz ve onları mal olarak sahiplenmemiz haramsa onlarla hayvanları beslememiz de haramdır. Bizatihi/ayn haram olan ürünün bir üretimin ham maddesi olamayacağını” belirterek karma yemlerde haram ürünlerin ham madde olarak kullanımının câiz olmadığını ifade etmiştir.¹⁰⁰ Yüksel Çayıroğlu ise karma yemlerle beslenen hayvanların cellâle kapsamında değerlendirilmesinin mümkün olmadığını ifade etmektedir. Karma yemlere katılan necis maddelerin oranlarının düşük olması; cellâle kapsamında değerlendirilen hayvanların tükettiği necis maddenin dışkıdan ibaretken karma yemlere katılan necis maddelerin kan, tüy ve kemik gibi ürünlerden oluşması ile cellâle hayvanın pis kokması, etinin bozulması meselelerinde karma yemler ile cellâle arasında farklılıklar olduğunu belirtir.¹⁰¹ Çayıroğlu yemlerin içerisine kan, meyte ve domuz gibi necis ürünlerin katılmasının câiz olmadığını, bunun nadir olan yok hükmündedir kaidesi ile izahatının yapılmasının doğru bulmamıştır. Zira klasik kaynaklarda umum-ı belva, zaruret ve hacet ilkeleri bağlamında temiz madde içerisine necasetin düşmesi değerlendirilmiştir. Oysa karma yemlerde necis maddeler kasten katılmaktadır. Çayıroğlu, Müslümanların üretim ve ticaretlerini İslâmi kurallara göre yapması, meyte, kan, hamr ve domuz gibi ürünlerin kullanımını yasaklayıcı naslar dikkate alarak bu ürünleri üretim zincirlerinin bir halkası haline getirmemesi gerektiğini ifade etmiştir.¹⁰²

Meyte, kan ve domuz gibi necis maddelerin yem sanayisinde hammadde olarak kullanımı hususundaki görüşler ile bu yemlerin ticari sektörde kullanımının fikhî hükmü paralellik arz etmektedir. Dolayısıyla hakkında naslarda yasaklayıcı hüküm bulunan ürünlerin hiçbir surette üretim ve ticaretinin yapılması câiz görülmemelidir. Naslarda açıkça yasaklanmamış ürünlerde ise insan ve hayvanların sağlığına zararı ve katıldığı maddeye etkisi önemli bir faktör olarak değerlendirilecektir.¹⁰³

Sonuç

İslâm, ticari faaliyetlerde bulunarak kazanç sağlamayı teşvik etmiş olmakla birlikte bu faaliyetlerin belirli ilkeler doğrultusunda yapılmasını istemiştir. Bu ilkelerden bir kısmı akid yapacak taraflarla bir kısmı akdin sığıması ile bir kısmı da akdin mahalli ile alakalıdır. Akdin mahalli hususunda yerine getirilmesi istenen en önemli şart malın *mütekavvim* olmasıdır. Fıkıh kaynaklarında bir malın mütekavvim olması için öngörülen şartlar ise şer’an yasaklanmamış ve necis olmamasıdır. Fıkıh mezheplerinin bir kısmı satım akdinin câiz olabilmesi için sadece şer’an yasaklanmamasını bir kısmı ise her iki şartı da gerekli

⁹⁹ Okur, “İslam Hukuku Açısından Helal ve Haram Olan Gıdalar ve Bazı Güncel Meseleler”, 32.

¹⁰⁰ Celal Yeniçeri, “İslam Hukuku Açısından Helal ve Haram Olan Gıdalar ve Bazı Güncel Meseleler Tebliğ Müzakeresi”, VI. İslâm Hukuku Anabilim Dalı Koordinasyon Toplantısı ve İslâm Fıkhı Açısından Helâl Gıda Sempozyumu (Bursa: Emin Yayınları, 2009), 145-146.

¹⁰¹ Yüksel Çayıroğlu, “Hayvansal Kökenli Hammaddeler İçeren Yemlerin Eti Helal Olan Hayvanların Beslenmesinde Kullanılması ve Bunun Fikhî Sonuçları”, *Harran Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 24/41 (2019), 49.

¹⁰² Çayıroğlu, “Hayvansal Kökenli Hammaddeler İçeren Yemlerin Eti Helal Olan Hayvanların Beslenmesinde Kullanılması ve Bunun Fikhî Sonuçları”, 55-56.

¹⁰³ Okur, “İslam Hukuku Açısından Helal ve Haram Olan Gıdalar ve Bazı Güncel Meseleler”, 32; Baysa, “Hayvansal Yan Ürünlerin Ticaretinde Helallik Sorunu”, 437; Koşum, “Hayvansal Ürünlerin Üretiminde Besleme Ve Helallik”, 17.

görmüştür. Bu görüş farklılığı karşılaşılan problemlere getirilen çözümlerde kendini göstermiştir. Naslarda yasak kılınan domuz, meyte ve şarap gibi ürünlerin doğrudan ticaretinin haram olması konusunda herhangi bir görüş ayrılığı yoktur. Naslarda açıkça yasaklanmamış ürünlerde ise insan ve hayvanların sağlığına zararı ve katıldığı maddeye etkisi önemli bir faktör olarak değerlendirilecektir. Bununla birlikte helal ve haram maddelerin karışık bulunduğu ürünlerin ticareti hususunda farklı görüşler ortaya çıkmıştır. Özellikle gıda, kozmetik, ilaç ve yem sanayi gibi sektörlerde artan ihtiyaçları karşılamak için endüstriyel ürünlere büyük bir yönelim olmuştur. Bu ürünler içerisinde koruyucu, renklendirici ve çözücü amaçlarla haram/necis ürünler katkı maddesi olarak kullanılmaya başlamıştır. Söz konusu ürünlerin doğrudan satışı ile istihâl ve istihlâk sonrasında tüketime uygun hale gelmiş olmaları farklı değerlendirilmelidir. Bu ürünlerin *mütakavvim* olma şartları yerine gelmediği için satışı haram olarak değerlendirilir. Ancak ithalat vs. ile helal ürün içerisinde karışmış haram mamüllerin ticaret zincirine dahil olması konusunda Müslüman bireylerin ihtiyatlı olması gerekir. Helal ürün içerisinde karışmış haram mamüllerin ticareti hususunda “*Nadir olan yok hükmündedir*” ilkesinin yanı sıra karışımın ürüne tesiri de dikkate alınmalıdır. Buna göre her ne kadar helal ürün içerisinde az miktarda bulunmuş olsa da ürüne tesiri dikkate alındığında mütakavvim sayılmayacak ürünlerin insan gıdası olarak satım akdine konu olması da câiz görülmeyecektir.

Kaynakça

- Abdurrezzak, Ebû Bekr Abdürrezzâk b. Hemmâm b. Nâfi‘ es-San‘ânî. *Musannef*. 11 Cilt. Beyrut: Mektebetü'l-İslâmi, 1403/1982.
- Aslan, Mehmet Selim. “İslam Hukukuna Göre İstihâlâ ve İstihlâkın Necis Katkı Maddesi İçeren Gıda, İlaç, Kozmetik ve Temizlik Malzemelerinin Hükmüne Etkisi”. *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi* 9/43 (2016), 2326-2345.
- Aynî, Bedrüddîn Mahmûd b. Ahmed. *el-Binâye*. 13 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1420/2000.
- Bâbertî, Ekmelüddîn Muhammed b. Mahmûd b. Ahmed el-. *el-İnâye şerhu'l-Hidâye*. 10 Cilt. Kahire: Dâru'l-Fikr, ts.
- Baysa, Hüseyin. “Haram Madde İçeren Ürünlerin Hükmüne İstihlâkın Etkisi”. *Cumhuriyet İlahiyat Dergisi* 2/22 (2018), 1165-1189.
- Baysa, Hüseyin. “Hayvansal Yan Ürünlerin Ticaretinde Helallik Sorunu”. *İslâm Hukuku Araştırmaları Dergisi* 30 (2017), 423-437.
- Baysa, Hüseyin. “Necis Şeylerin Faydalanılabilirlik Bağlamında Fikhî Açıdan Değerlendirilmesi”. *Marife* 18/2 (2018), 329-352.
- Beyhakî, Ebû Bekr Ahmed b. el-Hüseyn b. Alî. *es-Sünenü'l-Kübra*. 10 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1424/2003.
- Bilmen, Ömer Nasûhi. *Hukûk-ı İslâmiyye ve Istilâhat-ı Fıkhiyye Kâmusu*. 8 Cilt. İstanbul: Bilmen Basım ve Yayınevi, 1985.
- Boran, Mustafa. “Gıda Katkı Maddelerinde Helallik ve Haramlık Ölçütleri”. *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi* 9/42 (2016), 1751-1759.
- Buharî, Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmail. *el-Câmi'u's-Sahih*. 6 Cilt. İstanbul: Çağrı Yayınları, 1992.
- Cessâs, Ebû Bekir Ahmed b. Ali. *Ahkâmü'l-Kur'an*. Beyrut: Dâru İhyâi Tûrâsi'l-Arabi, 1405/1984.
- Cıbiz, Yunus Naci. “İslam Hukukunda İstihlâk ve Hükümleri”. *Yalova Sosyal Bilimler Dergisi* 9 (2015), 225-248.
- Çayıroğlu, Yüksel. “Hayvansal Kökenli Hammaddeler İçeren Yemlerin Eti Helal Olan Hayvanların Beslenmesinde Kullanılması ve Bunun Fikhî Sonuçları”. *Harran Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 24/41 (2019), 35-72.
- Çayıroğlu, Yüksel. “İslâm Hukukuna Göre Gıda Katkı Maddeleri”. *İslâm Hukuku Araştırmaları Dergisi* 26 (2015), 331-368.
- Çayıroğlu, Yüksel. *İslâm Hukuku'na Göre Helâl Gıda Sorunu*. İstanbul: Marmara Üniversitesi, Doktora Tezi, 2013.
- Çeker, Orhan. “İstihâlâ”. *Güncel Dini Meseleler İstişare Toplantısı*. 4/130-136. Afyonkarahisar: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2011.
- Çetintaş, Recep. “Ticârette Helâl Kazancın Temel Esasları”. *Helâl Kazanç*. ed. Hasan Meydan vd. 33-41. Zonguldak: Bülent Ecevit Üniversitesi Yayınları, 2016.
- Debûsî, Ebû Zeyd ed-. *Te'sîsü'n-nezâ'ir*. Beyrut: Dâru İbn Zeydun, ts.
- Ebû Dâvûd, Süleyman b. Es'as es-Sicistânî. es-Sünen. 4 Cilt. İstanbul: Çağrı Yayınları, 1981.
- Ebû Ubeyd, Kâsım b. Sellâm. *Kitâbu'l-Emvâl*. Beyrut: Dâru'l-Fikr, ts.
- Erdoğan, Mehmet. *Fıkıh ve Hukuk Terimleri Sözlüğü*. İstanbul: Ensar Neşriyat, 2010.
- Ergül, Mustafa. *Karma Yemler ve Karma Yem Teknolojisi*. Ege Üniversitesi Basımevi, 2008.
- Hattâb, Ebû Abdullâh Şemseddin Muhammed b. Muhammed b. Abdurrahman Ruayn. *Mevâhibü'l-celil li-şerhi Muhtasarı Halil*. 6 Cilt. Riyad: Dâru Âlemi'l-Kütüb, 1424/2003.

- İbn Kudâme, Ebû Muhammed Muvaffakuddîn Abdullâh b. Ahmed b. Muhammed. *el-Kâfi*. 4 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1414/1993.
- İbn Kudâme, Ebû Muhammed Muvaffakuddîn Abdullâh b. Ahmed b. Muhammed. *el-Mugnî*. 10 Cilt. Kahire: Mektebetu İbn Teymiyye, ts.
- İbn Mâce, Ebû Abdillâh Muhammed b. Yezid el-Kazvînî. *es-Sünen*. 2 Cilt. İstanbul: Çağrı Yayınları, 1981.
- İbn Manzûr, Ebû'l-Fazl Cemâlüddîn Muhammed b. Mükerrerem b. Alî b. Ahmed. *Lisânü'l-Arab*. 15 Cilt. Beyrut: Dâru's-Sadr, 1414/1993.
- İbn Rüşd, Ebû'l-Velîd Muhammed b. Ahmed b. Muhammed. *Bidâyetü'l-müctehid ve nihâyetü'l-muktesid*. 4 Cilt. Kahire: Dâru'l-Hadis, 1425/2004.
- İbn Zencûye, Ebû Ahmed Humeyd b. Mahled b. Kuteybe el-Horasânî. *el-Emvâl*. Suud: Merkez-i Melik Faysal, 1406/1986.
- İbnü'l-Hümâm, Kemâlüddin Muhammed b. Abdilvâhid. *Fethu'l-Kadîr*. 10 Cilt. Beyrut: Matbaatü'l-Kübra'l-Emiriyye, 1317.
- Karaman, Hayrettin. *Mukayeseli İslam Hukuku*. 3 Cilt. İstanbul: İz Yayıncılık, 2006.
- Kâsânî, Ebû Bekr Alaeddin Ebû Bekr b. Mes'ud b. Ahmed. *Bedâiu's-sanâi' fî tertibi's-şerâi'*. 7 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1406/1986.
- Koşum, Adnan. "Hayvansal Ürünlerin Üretiminde Besleme Ve Helallik". *İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi* 22 (2013), 11-18.
- Mâlik, Ebû Abdillâh Mâlik b. Enes b. *Muvattâ*. 8 Cilt. Ebu Dabi: Müessesetü Zâyid b. Sultan, 1425/2004.
- Mannan, Muhammed Abdul. *İslâm Ekonomisi: Teori ve Pratik*. çev. Bahri Zengin - Tevfik Ömeroğlu. İstanbul: Fikir Yayınları, 1980.
- Mâverdî, Ebû'l-Hasen Alî b. Muhammed b. Habîb el-Basrî. *el-Hâvi'l-Kebîr*. 19 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1419/1998.
- Merginânî, Ebû'l-Hasan Burhânüddîn Ali b. Abî Bekr. *el-Hidâye şerhu Bidâyeti'l-mübtedî*. 4 Cilt. Beyrut: Dâru İhyâi Tûrâsi'l-Arabi, ts.
- Mevsilî, Abdullah b. Mahmud. *el-İhtiyâr li ta'lîli'l-Muhtâr*. 4 Cilt. İstanbul: Çağrı Yayınları, 1416/1995.
- Nemerî, Ebû Ömer Cemâlüddîn Yûsuf b. Abdillâh b. Muhammed b. Abdilberr en-. *el-Kâfi fî fîrû'î'l-Mâlikiyye*. 2 Cilt. Riyad: Mektebetü'r-Riyad, 1400/1980.
- Nesâî, Ebû Abdirrahman b. Şuayb. *es-Sünen*. İstanbul: Çağrı Yayınları, 1981.
- Nevevî, Ebû Zekerîya Muhyiddin b. Seref. *el-Mecmû' Şerhu'l-Mühezzeb*. Beyrut: Dâru'l-Fikr, ts.
- Okur, Kaşif. "İslam Hukuku Açısından Helal ve Haram Olan Gıdalar ve Bazı Güncel Meseleler". *VI. İslam Hukuku Anabilim Dalı Koodinasyon Toplantısı ve İslam Fıkhı Açısından Helal Gıda Sempozyumu*. ed. Ali Kaya vd. 23-59. Bursa: Emin Yayınları, 2009.
- Okur, Kaşif Hamdi. "İstihâle". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. Ek-1/674-676. Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2016.
- Râfî, Ebû'l-Kâsım Abdülkerîm b. Muhammed b. Abdilkerîm er-. *Fethu'l-azîz bi şerhi'l-Vecîz*. 12 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Fikr, ts.
- Râgıb el-İsfahânî, Ebû'l-Kasım Hüseyin b. Muhammed b. el-Mufaddal. *el-Müfredât fî garîbi'l-Kur'ân*. Beyrut: Dâru'l-Kalem, 1412.
- Remlî, Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed b. Ahmed b. Hamza er-. *Nihâyetü'l-Minhâc ilâ Şerhi'l-Minhâc*. 8 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1404/1984.
- Serahsî, Ebû Bekr Muhammed b. Ahmed b. Sehl. *el-Mebsût*. 30 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Ma'rife, 1402/1982.
- Sübkî, Ebû Nasr Tâcüddîn Abdülvehhâb b. Alî b. Abdilkâfi. *el-Eşbâh ve'n-nezâ'ir*. 2 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1411/1991.

- Şâfiî, Ebû Abdillâh Muhammed b. İdrîs. *el-Ümm*. 8 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1403/1983.
- Şevkânî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Alî b. Muhammed. *Neylû'l-evtâr şerhu Münteka'l-ahbâr*. 8 Cilt. Mısır: Daru'l-hadis, 1413.
- Şirâzî, Ebû İshak Cemaleddin İbrâhim b. Ali b. Yusuf. *el-Mühezzeb*. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-ilmîyye, ts.
- Şirbînî, Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed el-Hafîb. *Muğni'l-muhtâc lâ ma 'rifeti me 'ânî elfâzi'l-Minhâc*. 6 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-ilmîyye, 1415/1994.
- Tirmizî, Ebû İsâ Muhammed b. İsâ b. Sevre. *el-Câmi'u's-sahîh*. 5 Cilt. İstanbul: Çağrı Yayınları, 1992.
- Vural, Neslihan Merve. *Kanatlı Hayvanların Beslenme Şartlarının Fikhî Açısından İncelenmesi*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 2018.
- Yeniçeri, Celal. "İslam Hukuku Açısından Helal ve Haram Olan Gıdalar ve Bazı Güncel Meseleler Tebliğ Müzakeresi". *VI. İslâm Hukuku Anabilim Dalı Koordinasyon Toplantısı ve İslâm Fikhî Açısından Helâl Gıda Sempozyumu*. 143-149. Bursa: Emin Yayınları, 2009.
- Zebîdî, Ebu'l-Feyz Muhammed el-Murtazâ b. Muhammed. *Tâcü'l-'arûs min cevâhiri'l-Kâmûs*. 40 Cilt. İskenderiye: Dâru'l-Hidâye, ts.